

Ангеліна Ангелова

*Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова,
Україна*

ТИПОЛОГІЯ РЕЛІГІЙНО-ІСТОРИЧНИХ МОДЕЛЕЙ СТАРОСТІ

Anhelina Anhelova

National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine

TYPOLGY OF RELIGIOUS AND HISTORIC OLD AGE MODELS

This publication deals with the problems of typology of religious and historical models of old age. The purpose of the article is to study classification criteria of historic old age models, formed under the influence of religious ideology. Research methodology is based on using a phenomenological approach, comparative historical and structural methods. The scientific novelty of the article is an attempted of methodological understanding of historical aspects of religious gerontology for the first time. The study identified ambivalent interpretation of the nature of aging; proved that metaphysical transcendence is leading religious characteristic of old age; outlined the constant and variable characteristics of the elderlies ideal; revealed two trends attitudes to the elderly (ostracism and respect).

Key words: age, aging, religious gerontology, the ideal of old age.

Постановка проблеми. Невпинне старіння суспільства набуває глобального виміру, і це робить актуальним не лише переосмислення останнього етапу життя індивіда, а й дослідження всього різноманіття моделей старості. Ставлення до старості зазнавало змін в різні історичні періоди, набуваючи в тій чи іншій культурі специфічної парадигмальності. Образ старості відображає певний культурно-історичний тип ставлення до старіючих людей, глумачення природи старіння, соціальну стратифікацію, етнорегіональні особливості тощо. Старість як важлива складова життя та сутнісна темпоральна характеристика світобудови є одним з глибинних архетипів свідомості. Аналіз різних релігійних моделей останнього періоду життя може бути важливим фактором створення глобальної стратегії позитивного старіння.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження релігійно-історичних образів старості викликане збільшенням загального інтересу до геронтології як до міждисциплінарної наукової галузі. Окремі аспекти релігійного образу старості висвітлювали історичні дослідження доби античності (Т. Паркін¹, К. Кокейн²). У монографії П. Тейна розглядалося значення старості в європейській історії від часів античності до сьогодення³. Збірка під редакцією А. Классена містить розвідки, присвячені зображенню старості й людей похилого віку в середньовічній і ренесансній літературі⁴. Т. Коул розглядав базований на європейських традиціях античності й середньовіччя та протестантських цінностях образ старості, створений в Америці⁵. Історичні трансформації соціального статусу старості висвітлював А. А. Смолькін⁶. Н. А. Рыбакова, розглядаючи історичні образи старості, виокремила її давньослов'янський, античний, християнський типи⁷.

¹ Parkin, T. (2003). *Old Age in the Roman World: A Cultural and Social History*. Baltimor-London: JHU Press, 495.

² Cokayne, K. (2013). *Experiencing Old Age in Ancient Rome*. London: Routledge, 256.

³ Thane, P. (2005). *A History of Old Age*. London: Thames & Hudson, 320.

⁴ Classen, A. (2007). *Old Age in the Middle Ages and the Renaissance: Interdisciplinary Approaches to a Neglected Topic*. Berlin: Walter de Gruyter, 575.

⁵ Cole, T.R. (1992). *The Journey of Life: A Cultural History of Aging in America*. Cambridge University Press, 260.

⁶ Смолькин, А.А (2007). Исторические трансформации социального статуса старости. *Клиническая геронтология*, т. 13, 3, 29-33.

⁷ Рыбакова, Н.А (2000). *Феномен старости*. Москва-Псков, 169.

Цілий ряд робіт присвячено дослідженню історії старості в етнічних релігіях. Окремі аспекти осмислення похилого віку в релігії давніх єгиптян досліджували Р. та Дж. Янсоні¹, П. Монте². В. Ю. Крюкова³ та М. Б. Мейтарчян⁴ розглядали старість у контексті сформованих у зороастризмі уявлень про смерть. Даосько-конфуціанські традиції ставлення до старості досліджував І. Смірнов⁵. Окремі аспекти образу старості та оздоровчих практик даосизму висвітлено в збірці під редакцією В. Клементса «Релігія, старіння та здоров'я: глобальна перспектива»⁶. Геронтософську специфіку японської культури досліджував О. Мещеряков⁷. Духовні аспекти старості в індуїзмі висвітлювала С. Лемб⁸. Аналізом образу старості в іудаїзмі займалися Д. Седлі⁹, Дж. Флейшман¹⁰. Культ предків та його вплив на ставлення до літніх осіб у слов'ян розглядала Н. Велецька¹¹. Стислий огляд джерельної бази дозволяє виявити тенденцію до зростання кількості робіт порівняльно-історичного характеру. Проте більшість із них, на жаль, має описовий характер, не висвітлюючи методологічні питання класифікації та типології різних історичних моделей старості.

Метою статті є дослідження окремих критеріїв типології історичних моделей старості, сформованих під впливом різних релігійних вірувань.

Основна частина. Кожна історична модель старості характеризується, з одного боку, більш-менш усталеними рисами, сформованими провідними світоглядними установками певної епохи, з іншого – численною варіативністю індивідуальних типів старіння, обумовлених нескінченною множинністю випадкових чинників. Отже, типологізуючи релігійно-історичні моделі старості, варто враховувати два тенденційних комплекси: по-перше, універсальні, крос-культурні, позачасові, сутнісні ознаки старості, які роблять її константою людського життя, по-друге, варіативні фактори, що частково видозмінюють прийнятий у тому чи іншому релігійному світогляді більш-менш структурований образ старості.

Амбівалентне тлумачення природи старості. Двоїстість релігійного осмислення старості відображають дві базисні концепції, які у модифікованому вигляді проходять через всю історію людства:

1. *Старість – це закономірний природний етап життя людини, обумовлений задумом вищих сил.* Міфологема, що зустрічається у різних етнокультурах, містить ідею неможливості вічного земного життя, саме старість постає засобом демографічної регуляції. Етіологічні міфи виправдовують старість тим, що разом зі смертю вона рятує землю від перенаселення. Старіння може поставати й свідомим вибором культурного героя, який створює умови для циркуляції душ між світами¹². Сприйняття одряхління як універсального закону Всесвіту є основою ще однієї поширеної міфологеми: старіння здійснює свій згубний вплив і на земний, і на потойбічний світ. Старіють не лише люди, а й боги та душі померлих¹³.

В більш розлогих віровченнях людська старість пов'язується з космогонічними уявленнями про циклічність буття, народження та занепад світів. Зокрема, згідно з онтологічними постулатами індуїзму, старіння – це природний процес, що спонукає все суще до оновлення. У цьому вимірі людська старість постає відображенням загальнокосмічних процесів, старіння пояснюється втратою життєвої енергії перед кончиною (відходом від тіла душ, оболонки чи двійників) та є єдиною природною причиною смерті.

¹ Janssen, R., Janssen, J. (1996). *Getting old in ancient Egypt*. London: Rubicon Press, 167.

² Монте, П. (2000). *Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов*. Москва: Молодая гвардия, 465.

³ Крюкова, В.Ю. (2005). *Зороастризм*. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 288.

⁴ Мейтарчян, М.Б. (2001). *Погребальные обряды зороастрийцев*. Москва; Санкт-Петербург, 248.

⁵ Смирнов, И.С. (2005). О «китайских церемониях», культе предков и старости в Китае. *Отечественные записки*, 3(24), 287-300.

⁶ Clements, W.M. (1989). *Religion, Aging, and Health: A Global Perspective*. Psychology Press, 146.

⁷ Мещеряков, А.Н. (2011). Модернизация японского тела: от патернализации к национализации. *История и культура традиционной Японии* 4. Москва: Наталис, 34-48.

⁸ Lamb, S. (2000). *White Saris and Sweet Mangoes: Aging, Gender, and Body in North India*. Berkley: University of California Press, 307.

⁹ Sedley, D. (2012). Jewish Perspectives on Ageing Enrichment. *Tag Institute Jewish Social Values*. February, 20.

¹⁰ Fleishman, J. (1992). The age of legal maturity in biblical law. *Journal of the Ancient Near Eastern Society*. № 21, 35-48.

¹¹ Велецкая, Н. (1978). *Языческая символика славянских архаических ритуалов*. Москва: «Наука», 108.

¹² Петрухин, В. Я. (2010). *Загробный мир. Мифы о загробном мире*. Москва: АСТ: Астрель, 24.

¹³ Петрухин, В.Я. (2010). *Загробный мир. Мифы о загробном мире*. Москва: АСТ: Астрель, 87-88.

2. *Старість – це зло, хвороба, спотворення божественного світоустрою.* Етіологічні міфи про виникнення старості оповідають про те, як людство втратило свою безсмертну природу внаслідок випадкового або навмисного порушення правил, цікавості, спокушання, погіршення стосунків з богами, а старість є результатом несприятливого збігу обставин, помилки богів або втручання злих духів в ідеально організований світоустрій.

Такі міфологеми знайшли відображення у віровченнях багатьох релігій. Наприклад, у зороастризмі старіння є наслідком гріхопадіння людей, результатом псування демонічними силами первісного світоустрою. В ісламській культурі з її фаталістичними уявленнями про природу людського життя, старість постає як невиліковна хвороба, природний процес, який неможливо припинити. Схожу трактовку старості містить християнська антропологія, згідно з якою Бог створив людину за своєю подобою, наділивши життям і безсмертною душею. Старість є важким наслідком втрати цього досконалого образу, результатом відступництва прародителів, первородного гріха, символом марноти людського життя¹. В буддизмі старість, разом зі стражданням, хворобами та смертю, постає однією з іпостасей абсолютного зла, кульмінацією мук людини в світі ілюзій.

Старість як трансценденція. Константною властивістю релігійного осмислення старості є її медіальність: останні роки життя постають ланкою між земним буттям та смертю, часом підбиття підсумків та досягнення найвищого сенсу життя. З точки зору релігії, яка трактує життя як перехід від народження до смерті та існування у новій, метафізичній якості, стара людина наближається до світу першоджерел.

В архаїчних культурах старість індивіда, який усвідомлював себе часткою роду та космосу, розцінювалась як період готовності стати посередником між земним та сакральним світами. Стара людина, перебуваючи на порозі трансцендентного, смиренно звільняла місце для наступних поколінь та переходила у світ предків. Старечий вік вважався сприятливим для набуття духовної зрілості, для відновлення втраченого зв'язку з вічним світом божественної реальності, коли індивідуальне існування людини переходить на новий, метафізичний рівень.

Монотеїстичні релігійні традиції, в яких культова діяльність пов'язана з вивченням сакральних текстів, по-різному оцінюють сприятливість старечого віку для релігійної практики. У віровченні ісламу старість розцінюється як одна з семи обставин, що ускладнюють служіння Аллаху. Проте перешкоджає цьому не тілесне одряхління, – з притаманною йому повагою до раціонального, іслам трагічно сприймає вікову деменцію. Схоже ставлення спостерігається в іудейській традиції. Стара людина тут повинна до остання дня життя вивчати Тору, тому погіршення пам'яті та зниження інтелектуальних здібностей постає як велика неприємність. В цілому, і в іудаїзмі, і в ісламі старечий досвід набуває великої значущості тільки тоді, коли особа зберегла ясний розум, що забезпечує здатність до комунікації з Богом.

Релігійно-етичний ідеал старості. Образ «доброї», «щасливої», «праведної» старості значно різниться в різних релігійних світоглядах. За всієї варіативності та різноманіття моделей старіння можна виокремити універсальні риси релігійного ідеалу старості:

- *Праведність.* Старість, як підсумок життя, передбачає виконання норм релігійної етики та ритуалістики, покаяння та очищення від гріхів. Ідеальний старець – це праведник, який слугує прикладом для общини віруючих.

- *Здорове довголіття.* Праведна старість, як правило, асоціюється з міцним здоров'ям та довголіттям, що розцінюється як милість вищих сил. Єдине виключення становить буддистська доктрина, в якій довголіття взагалі не є цінністю, оскільки подовження тривалості життя призводить лише до збільшення страждань.

- *Пошана з боку релігійної общини.* Ідеальний старий займає належне місце у системі соціальних зв'язків, він відчуває поважливе ставлення оточуючих, що відповідає певним світоглядно-релігійним установкам спільноти.

- *Ритуальна підготовка до смерті.* Щаслива старість обов'язково включає перспективу гідного поховання та організації поминок, що гарантує благополучне існування в потойбічному світі.

¹ Робак, В.Є. (2013). Соціально-геронтологічні аспекти сприйняття старості в епоху Середньовіччя. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер.: Педагогіка, 1*, 74.

• *Наявність нащадків*, які б виконали всі необхідні поховальні та поминальні ритуали; продовження роду, що на символічному рівні означало безперервність духовного та тілесного ланцюга поколінь, виявом якої є рівень життєздатності так званого «родового тіла».

• *Посилена релігійна практика*. Окрім загально-общинної культової діяльності, літня особа могла бути долучена до езотеричного ритуального життя. Старі брали участь у специфічних вікових ритуалах, зокрема, обрядах переходу, ініціаціях, магічних та медіумних сеансах тощо. Окремим видом культової діяльності була підготовка до смерті. Це могло бути, зокрема, ритуальне очищення, яке б моделювало виправдання на загробному судилищі (як у Давньому Єгипті)¹ або прижиттєві поминки, що, з одного боку, на символічному рівні означали соціальну смерть, з іншого – надавали впевненості в щасливому переході із земного життя в нове, трансцендентне.

До виявлених універсальних рис ідеальної старості можна додати її *варіативні* складові, що значно змінювалися залежно від історико-культурних та, від часів Відродження, індивідуально-світоглядних обставин. Це:

• *Наявність багатства або стабільного прибутку* на схилі літ цінилося в архаїчних культурах, зокрема, в давньоєгипетській та античній. В конфуціанстві забезпечена старість вважалась обов'язковою. Натомість християнство, буддизм, індуїзм звеличували жебрацьку старість, яка була ознакою звільнення духовної людини з тенет матеріального світу.

• *Соціальні привілеї*. В патріархальних культурах з жорсткою ієрархічною структурою та обожненням представників влади (наприклад, Давній Єгипет, середньовіччі Китай та Японія) наявність царських милостей поставала як складова ідеальної старості простолюдина. Матеріальна допомога від представників вищої влади сприймалась як еманация небесної благодаті. Натомість в інших релігійних традиціях (буддизм, індуїзм, православне християнство) на схилі літ культивували відмову від соціальних привілеїв, відсторонення від світу скороминущих людських цінностей.

• *Родинне піклування*. Деякі релігійні традиції наполягають на максимальному подовженні родинного піклування про старих зі створенням спеціальних умов для їхнього повноцінного життя. Наприклад, іудейський ідеал старості заохочує літніх людей до виконання посильної роботи, самообслуговування, вивчення сакральної літератури до останнього дня життя. Існувала й протилежна позиція, коли релігійною нормою ставала та чи інша форма соціальної ізоляції старих та повне відсторонення від родинних справ.

• *Життя у рідній місцині*. В деяких домонотеїстичних традиціях поєднання з рідною землею, домівкою та парафією є обов'язковим компонентом ідеальної старості. Наприклад, для давніх єгиптян повернення на батьківщину на схилі літ мало релігійний сенс². В інших віровченнях (індуїзм, християнство) ідеальний старець, навпаки, повинен був стати прочанином, покинути рідні місця задля паломництва до святинь або усамітнення.

• *Поцінування старечої мудрості*. В ісламі та іудаїзмі ідеалом старості постає праведник-довгожитель при ясному розумі. В інших традиціях, навпаки, цінується здатність до містичного одкровення, трансу, чуттєвого поєднання з вищими силами. Зокрема в православ'ї ідеалом стають юродиві, блаженні, старці. В буддизмі стара людина не являє собою символ істинної мудрості, оскільки життєвий досвід є нічим порівняно з кармічним спадком, а просвітленим може стати будь-хто в будь-якому віці.

• *Статеві та шлюбні стосунки*. В більшості релігійних традицій ідеал старості пов'язується зі зниженням репродуктивних функцій, часом помірності та аскези, продовження статевого життя засуджується. Проте в архаїчних традиціях з інститутом полігнії ідеал сакрального правителя передбачав максимальне збереження чоловічої потенції і в поважному віці, що відобразилося у відповідних магічних ритуалах омолодження та взятті шлюбу з юними дружинами.

Антиідеал старості, відповідно, асоціюється з порушенням віросповідних табу, відступництвом від правових та морально-етичних канонів, душевним занепадом, гріховністю, встановленням зв'язку з демонічними силами тощо.

Соціалізація літніх осіб. Різноманіття релігійно-історичних типів осмислення старості містить два вектори ставлення до літніх членів групи. *Перший* передбачає виключення їх із системи

¹ Монте, П. (2000). *Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов*. Москва: Молодая гвардия, 392-394.

² Ассман, А. (1999). *Египет: теология и благочестие ранней цивилизации*. Москва: Присцельс, 42.

соціальних зв'язків, остракізм, ізоляцію, а також геронтоцид. *Другий* тип відносин з літніми особами базується на геронтоїмії – вшануванні старих, особливо тих, хто досягнув високого матеріального чи духовного рівня, піднявся до верхівки суспільної ієрархії. Розглянемо детальніше:

1. *Виключення старих із системи соціальних зв'язків* було обумовлено, насамперед, їх фізичною недієздатністю. Неможливість виконувати продуктивну працю обмежувала соціальні функції та вплив літніх осіб на життя спільноти, що в кризові часи робило їх економічним тягарем. Геронтоцид, який від початку практикувався в архаїчних спільнотах з метою заощадження життєвих ресурсів, поступово міфологізувався, набув релігійного сенсу, увійшов до комплексу уявлень про загробне життя. Звичай умертвіння старих або кидання їх напризволяще тлумачився як дієва ритуальна допомога, що гарантує гідне посмертне існування, здійснює комунікацію зі світом предків, нормує тривалість життя, оновлює природні процеси тощо.

Релігійно-світоглядне тлумачення отримав і архаїчний звичай дарування старих людей храмам чи монастирям. Віддання недієздатного старого в богадільню трактували як жертву вищим силам, відхід родового предка до сфери сакрального буття, ритуальне очищення перед смертю. Оскільки життя розуміли як тимчасовий перехід, після якого слідує народження на новому рівні, останні роки людина мала присвятити підготовці до потойбічного існування. Індуїстська мораль рекомендувала віруючим чоловікам повну соціальну ізоляцію після досягнення певного віку та статусу. Християнська практика відлюдництва чи прийняття чернечого сану також історично означала відмову від соціальних зв'язків. Відхід літньої людини від родинних справ символізував початок життя у світі вічності.

2. *Домінування літніх осіб у суспільній ієрархії.* Геронтократія («влада старців») зародилася в період середнього палеоліту одночасно з виникненням перших анімістичних уявлень про загробне існування та становленням культу предків. Від часів неолітичної революції, коли людство відійшло від кочового образу життя, в стабільних екологічних умовах у спільнотах з виробничим характером економіки община могла утримувати непрацездатних одноплемінників, високо оцінюючи їх життєвий досвід. Відтоді в традиційних культурах був сформований архетипічний образ патріарха, старійшини, радника, мудреця. Досвідчений старий поставав перед архаїчним соціумом як втілення мудрості предків, як живе уособлення міфологічного родоначальника.

В геронтократичних спільнотах старість набувала сакрального значення внаслідок непохитної віри в медіумну здатність старійшин до спілкування з потойбічним світом. Завдяки цьому старі люди займали високе місце в соціальній ієрархії. Шанобливе ставлення до найстаріших членів суспільства було запорукою успішної міжпоколінної трансмісії традицій та знань.

Проте геронтократія як форма влади допускала різне ставлення до літніх членів спільноти. Поряд із традиціями абсолютного вшанування старості існували й колективи, в яких недієздатних старих ізолювали або страчували, а в ролі старійшин виступали здорові чоловіки молодших вікових груп.

В цілому, два вектори ставлення до старості в тій чи іншій формі зберігаються протягом усієї історії людської культури: з одного боку, старі особи, коли значущість їхнього життєвого досвіду для спільноти не переважувала їхню недієздатність, підлягали соціальній ізоляції, з іншого – старіючі володарі зберігали значні важелі впливу на суспільство.

Висновки. Позитивна оцінка старості притаманна більш архаїчним, домонотеїстичним віруванням. Вона виходить із того, що старіння є тотальним процесом, який охоплює і земний, і потойбічний світи, є засобом демографічної регуляції та циркуляції душ згідно з законами космічного оновлення. Відповідно, старість розцінюється як вершина життєвого циклу, асоціюється з мудрістю (літні постають носіями традицій, причетними до сакрального знання) та владою (старі контролюють життя спільноти, керуючи нею за рахунок набутих знань, авторитету). Натомість негативна парадигма старості зосереджується на старінні як причині елімінації, загибелі живих організмів, старість постає символом деструкції, небезпеки, страждання. До сприйняття старості як зла та спотворення божественного світу тяжіють більш розвинені, монотеїстичні або дуалістичні релігійні системи.

Універсальною властивістю старості, з точки зору релігійного світогляду, є її метафізичність: старість набуває вищої цінності як найбільш сприятливий час для трансцендентного устремління людини до вічності. Незмінними характеристиками релігійного ідеалу старості є праведність, здорове довголіття як нагорода за святість, пошана з боку релігійної общини, перспектива гідного поховання та поминання, наявність нащадків, які б продовжили рід, інтенсивна релігійна практика.

Варіативними складовими ідеальної старості є наявність багатства, соціальні привілеї, концентрація влади, родинне піклування, життя у рідній місцевості, збереження статевих та шлюбних стосунків.

Історичні типи осмислення старості мають два вектори ставлення до літніх членів групи: перший – остракізм, геронтоцид, ізоляція, дарування старців храмам чи монастирям; другий – геронтофілія (надмірне вшанування старих) та геронтократія. Обидва вектори ставлення до старості в тій чи іншій формі зберігаються протягом усієї історії людської культури: з одного боку, старі особи, коли значущість їх життєвого досвіду для спільноти не компенсує їх недієздатність, підлягають соціальній ізоляції, з іншого – старіючі володарі утримують свої позиції, зберігаючи важелі впливу на суспільство.

Перспективними завданнями для дослідження типології старості є осмислення місця старості в різних культурно-історичних системах вікової стратифікації, виявлення гендерних аспектів типології старості, етнорегіональної специфіки релігійних образів старості, фіксація та рефлексія урбаністичних трансформацій традиційних моделей старості тощо. Подальші наукові розвідки з цієї тематики покликані нейтралізувати негативні наслідки старіння населення планети.

References:

1. Classen, A. (2007). *Old Age in the Middle Ages and the Renaissance: Interdisciplinary Approaches to a Neglected Topic*. Berlin: Walter de Gruyter, 575. [in English].
2. Clements, W.M. (1989). *Religion, Aging, and Health: A Global Perspective*. New-York: Psychology Press, 146. [in English].
3. Cole, T.R. (1992). *The Journey of Life: A Cultural History of Aging in America*. Cambridge University Press, 260. [in English].
4. Cokayne, K. (2013). *Experiencing Old Age in Ancient Rome*. London: Routledge, 256. [in English].
5. Fleishman, J. (1992). The age of legal maturity in biblical law. *Journal of the Ancient Near Eastern Society*. no. 21, 35-48. [in English].
6. Janssen, R., Janssen, J. (1996). *Getting old in ancient Egypt*. London: Rubicon Press, 167. [in English].
7. Lamb, S. (2000). *White Saris and Sweet Mangoes: Aging, Gender, and Body in North India*. Berkley: University of California Press, 307. [in English].
8. Parkin, T. (2003). *Old Age in the Roman World: A Cultural and Social History*. Baltimor-London: JHU Press, 495. [in English].
9. Sedley, D. (2012). Jewish Perspectives on Ageing Enrichment. *Tag Institute Jewish Social Values*. [in English].
10. Thane, P. (2005). *A History of Old Age*. London: Thames & Hudson, 320. [in English].
11. Assman, A. (1999). *Yegipet: teologiya i blagochestiye ranney tsivilizatsii* [Egypt: theology and piety of early civilization]. Moscow: Pristsel's, 368. [in Russian].
12. Veletskaya, N. (1978). *Yazycheskaya simvolika slavyanskikh arkhaischeski ritualov* [Pagan symbolism of the Slavic archaic rituals]. Moscow: Nauka, 108. [in Russian].
13. Kryukova, V. (2005). *Zoroastrizm* [Zoroastrianism]. St.Petersburgh: Azbuka-klassika, 288. [in Russian].
14. Meytarchiyan, M. (2001). *Pogrebal'nyy obryady zoroastriytsev* [Funeral rites of the Zoroastrians]. Moscow; St. Petersburg, 248. [in Russian].
15. Meshcheryakov, A. (2011). Modernizatsiya yaponskogo tela: ot paternalizatsiy k natsionalizatsii [Modernization of the Japanese body: from paternalization to nationalization]. *Istoriya i kul'tura traditsionnoy Yaponii 4* [The history and culture of traditional Japan 4]. Moscow: Natalis, 34-48. [in Russian].
16. Monte, P. (2000). *Povsednevnyaya zhizn' yegiptyan vo vremena velikikh faraonov* [The daily life of the Egyptians in the time of the great pharaohs]. Moscow: Molodaya gvardiya, 465. [in Russian].
17. Smirnov, I.S. (2005). О «kitayskikh tseremonii», kul'te predkov i starosti v Kitaye [About "Chinese ceremonies", the cult of ancestors and old age in China]. *Otechestvennyye zapiski* [The domestic notes], no. 3 (24), 287-300. [in Russian].
18. Smol'kin, A. (2007). Istoricheskiye transformatsii sotsial'nogo statusa starosty [Historical transformations of the social status of old age]. *Klinicheskaya gerontologiya* [The clinic gerontology], vol. 13, no. 3, 29-33. [in Russian].
19. Petrukhin, V. (2010). *Zagrobnyy mir. Mify o zagrobnom mire* [The Afterworld. Myths about the afterlife]. Moscow: ACT: Astrel', 416. [in Russian].
20. Robak, V. (2013). Sotsialno-gerontologicheskiye aspekty vospriyatiya starosti v epokhu Srednevekovyaya [Social and gerontological aspects of perception of old age in the Middle Ages]. *Nauchnyye zapiski TNPU. Pedagogika* [The Scientific notes of TNPU. Pedagogic], no. 1, 74. [in Ukrainian].
21. Rybakova, N.A. (2000). *Fenomen starosti* [The phenomenon of old age]. Moscow-Pskov, 169. [in Russian].